



## OSMANLILAR DÖNEMİNDE MİSİR'DA BİLİMSEL FAALİYETLER VE NAHİV İLMİNİN DURUMU

Mahmut KAFES \*

### Özet

Emevi ve Abbâsi dönemlerinden sonra Osmanlılar dönemine kadar Mısır'da Tolunoğulları (868-905), İhşîdîler (935-969), Eyyûbîler (1171-1462), Fâtımîler (909-1171) ve Memlûkler (1250-1571) hüküm sürmüştür. Fâtımîler şii diğerleri sünnidir.

Mısır, Kuzey Afrika ülkeleri ile hilafet merkezleri Şam (Emevî döneminde) ve Bağdat (Abbâsi döneminde) arasında yer alan bir ülke olduğundan doğudan batıya ve batıdan doğuya olan yolculuklarda her zaman uğrak ve yerleşim yeri olmuştur. İslamın ilk yıllarındaki fetihlerle pek çok Arap, Suriye ve Irak bölgelerine giderek dini tebliğ etmeyi öğlelediğinden Moğol istilasına kadar bu bölgeler İslâm dünyasının birer bilim ve kültür merkezi olarak varlığını sürdürmüş, diğer yörelerden buralara yoğun şekilde hoca ve öğrenci akını olmuştur. Bağdat'ın işgalinden sonra durum tersine dönmüş Suriye, Mısır, Mağrib ve Endülüs bölgeleri Irak bölgesinden göç eden âlimlerin yerleşmek için tercih ettikleri yerler olmuştur. Mısır doğu ile batı bölgelerinin ortasında yer alması sebebiyle insanların; özellikle de âlimlerin akınuna uğrayan bir ülke konumuna gelmiştir.

Dönemin hilafet merkezi Bağdat'a gelen Basralı ve Kûfeli nahiv alimlerince iki ekolün görüşlerinin sentezinden Bağdat ekolü Moğol işgalinden kaçarak Şam ve Mısır'a gelen nahivciler ve bölge âlimleri tarafından Mısır ekolü oluşturulmuştur. Gerçi Moğol işgalinden önce Basra ve Kûfe'de nahiv ilmi tahsil eden pek çok yöre insanı olmuştur.

Yukarıda işaret edildiği üzere Mısır her ne kadar değişik devletlerin yönetiminde kalsa da bilimsel canlılığından hiç bir şey kaybetmemiş, aksine idarecilerin de desteğiyle bilim ve kültür merkezi olma yolunda hızla ilerlemiştir.

Osmanlılardan önceki Türk devletleri dönemlerinde Mısır'ın bilimsel yönden geliştiği, Osmanlılar döneminde ise gerilediği iddiasında bulunanlara katılmak mümkün değildir. Zira Türkler İslâmiyeti kabul ettikleri andan itibaren başta Kur'an-ı Kerim olmak üzere Arapça'yı öğrenme gayreti içine girmişler, din ve dil ilimlerinin öğretimi için medreseler açmışlar ve insanları ilim öğrenmeye teşvik etmişlerdir. Dilleri olan Türkçeyi (Osmanlıca) devletin resmi dili yapıp bilim dilini tamamen serbest bırakmışlardır. Özellikle dini alanlarda Arapça'nın öğrenilmesini gerekli görmüşler ve bu yönde teşvikte bulunmuşlardır.

Tekke ve zâviyelerin kaldırılmasına kadar Osmanlı idaresi altındaki yerlerde Arapça neredeyse tek bilim dili olarak varlığını sürdürmüş ve Osmanlı dönemi âlimleri birçok alanda Arap diliyle yazılmış eserler ortaya koymuşlardır.

\* Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, Konya/Türkiye. mahmutkafes@hotmail.com



### **Anahtar Kelimeler**

*Mısır, Basra, Kûfe, Bağdat, Şam, Mağrib, Endülüis, Osmanlı Dönemi, Arapça, Nahiv (Gramer), Nahivciler, Nahiv Ekolleri, Edebiyat Tarihçileri*

## **SCIENTIFIC ACTIVITIES AND THE SITUATION OF ARABIC SYNTAX IN OTTOMAN PERIODE IN EGYPT**

### **Summary**

*The States such as Tolumids, Ihshidies, Ayyubids, and the Fatimids reigned in Egypt After Umayyad and Abbasid Periods until Ottoman Rule. Only Fatimids State was Shiite the others were Sunnite.*

*As Egypt was a country located between North African countries and Damascus being caliphate center of Umayyads and Baghdad being caliphate center of Abbasids, it has always been a frequently visited place during journeys from east to west and vice versa. Since most of Arabs preferred to come to Syria and Iraq by conquests to propagate and teach the Islamic religion, these regions had been centres of knowledge and science all over Islamic World and a lot of teachers and students from other parts came over there until the Mongol invasions. The situation was reversed after the invasion of Baghdad. Therefore Damascus (Syria), Egypt, Maghreb (Morocco), and Andalusia areas became preferred countries to settle down by the scholars migrated from Iraq regions. Since Egypt was an important country among the eastern and western regions, it became a preferred country by people, especially by scholars.*

*After the Baghdad school formed by Basra and Kufe syntax scholars who had migrated to the Caliphate center Baghdad, the Egypt – Damascus School had been constituted by the grammar scholars coming to Egypt and Damascus after the invasion together with scholars of this region. Nevertheless, there were some syntax scholars who went to Basra and Kufa to study syntax before the invasion.*

*As noted above, although Egypt remained under the rule of various states it has never lost any of its scientific activities. On the contrary, it progressed well and confidently to become a centre of science and culture thanks to the support of administrators.*

*It is not possible to agree with those who claim that Egypt hadn't developed in science during Turkish states rules and declined in the Ottoman period. Because the Turks, after being converted Islam, started and strived to learn Arabic especially the Holy Koran, and opened madrasas in order to teach Arabic language and religious sciences and encourage people to learn them. Their language, Turkish (Ottoman) was accepted as official language but Arabic has been the language of science.*

*The Ottomans considered as necessary the Arabic teaching, especially in the religious sciences of religion, encouraged people to learn it. Until the closure of dervish lodges and retreats (Zaviyes) Arabic continued to exist as the unique language of science within all places under the Ottoman State and the Ottoman scholars revealed lots of works in many fields in Arabic language.*

### **Key Words**

*Egypt, Basra, Kufa, Baghdad, Damascus, Morocco, Andalusia, Ottoman Era, Arabic, Nahiv (Grammar) Schools, Historians of Literature*



## I. MISIR'IN GENEL DURUMU

Mısır parlak medeniyetlere ev sahipliği yapmış, tarihi oldukça eski bir ülkedir. Bu ülkenin İslâmiyetle tanışması Hz. Ömer döneminde olmuştur. O dönemden itibaren özellikle dini ilimlerde daima yükselen bir grafik çizen Mısır'ın bilimsel yönden söz sahibi olması, Bağdat'ın işgalinden sonra hız kazanmıştır. Bunda el-Ezher Üniversitesi'nin önemli katkısının olduğu unutulmamalıdır. İslâm sonrası Mısır'ın bilimsel yönü irdelendiğinde özellikle dini ilimler ve edebiyat alanında öne çıktığı görülür. el-Ezher sayesinde Mısır'ın dışarıya din ve edebiyat âlimi ihraç eden bir ülke konumuna geldiğini söylemek mümkündür. Mısır her zaman gerek din âlimlerinin ders vermek, gerekse bu alanda eğitim görmek isteyen öğrencilerin ders okumak amacıyla akın ettiği bir ülke olmuştur. Ülkeyi tam ortasından yarıp geçen Nil nehri de orada yaşayanların hayat kaynağıdır. Mısır için söylenen *لو لا النيل لكانت مصرُ صحراء، لو لا النيلُ لما كانت مصرُ* (Nil olmasaydı Mısır çöl olurdu veya Nil olmasaydı Mısır olmazdı) şeklindeki ifadeler Nil'in önemine vurgu yapan sözlerdendir.

Osmanlıların Mısır'ı fethinden yaklaşık bir buçuk asır önce yaşamış olan meşhur gezgin İbn. Battûta (ö. 770/1369) kendi dönemindeki Mısır'ı şöyle tasvir etmiştir: *Nihayet Mısır'a ve onun dillere destan payitahtı Kahire'ye ulaştım. Mısır beldelerin gözbebeği ve Firavunların yurdu, sahası geniş ve şehirleri zengin çok büyük bir ülkedir. Âlim câhil, ciddi gayri ciddi, halim sefih, alçak şerefli, inanan inanmayan kim varsa orada her türden insan mevcuttur. Nüfusu dalgalar gibi arttığından son derece geniş olan arazisi artık insanlara dar gelmeye başlamıştır. Çok eski bir devirde kurulmasına rağmen çekiciliğini aralıksız korumuştur. Ünlü şehri Kahire uğruna pek çok kavim ve millet yok olmuş, buralara hükmeden liderler Arap ve yabancıların ileri gelenlerini hâkimiyetleri altına almışlardır. Nil çok büyük bir nehir olup Mısır arazisini yağmura ihtiyaç duymamaktadır. Hızlı bir yürüyüşle bir uçtan diğerine bir aylık mesafesi bulunan Mısır toprakları oldukça cömert ve verimlidir. Zevk ve eğlenceye çok düşkün olan Mısır halkı bu amaçla karşısına çıkan her fırsatı değerlendirmiştir. Bir defasında el-Melikü'n-Nâsır'ın (dönemin Memlûk Sultanı olup adı Hasan b. Muhammed b. Kalavun'dur. ö: 762/1361) incinmiş olan elinin iyileşmesi vesilesiyle düzenlenen bir şenlikte bulundum. Bütün tüccâr ve esnafın iş yerlerini süslediklerini dükkânlarının önüne nefis kumaşlar ve ipek elbiseler astıklarını gördüm. Böyle ilginç bir gerekçeye dayalı olan bu şenlik bir kaç gün boyunca devam etmiştir. (İbnu Battûta, Tuhfetu'n-nuzzâr, s.44).*

## II. OSMANLILARIN MISIR'I ZAPTETME SÜRECİ

Abbasîler yaklaşık bir asır süren Emevî dönemine (41/661-132/750) son vererek kendi devletlerini kurmuşlardır. Son Emevî halifesi II. Mervân'ı



(Mervân b. Muhammed, (127/744-132/750) tahttan indiren Ebu'l-Abbâs es-Seffâh (132/750-136/754) ilk Abbâsî halifesi olmuştur. Ortalama beş asır (508 yıl) hüküm süren Abbâsîler, Osmanlılardan sonra (624 yıl) en uzun ayakta kalan İslâm devleti olmuştur. 656/1258 yılında Moğolların başkent Bağdat'ı işgal etmesiyle Abbâsî dönemi sona ermiş; ancak bir kaç yıl aradan sonra (659/1261) bu devlet Mısır'da tekrar canlandırılarak sembolik de olsa varlığını bir müddet daha sürdürmüştür. Mısır'daki Abbâsî hanedanlığının varlığı 923/1517 yılında Osmanlılar bölgeyi hâkimiyetleri altına alıncaya kadar üç asırdan fazla devam etmiştir.

Yavuz Sultan Selim Çaldıran Ovasında Safevî hükümdarı Şah İsmail'i (İsmail b. eş-Şeyh Haydar) mağlup ettikten sonra (920/1514) yönünü Suriye ve Mısır tarafına çevirmiştir. Önce Şah İsmail ile iş birliği yapan Kansu Gavri komutasındaki Memlûk ordusunu Mercidabık'ta mağlup ederek Suriye'yi ele geçirmiştir (922/1516). Kansu Gavri bu savaşta öldürülmüştür. Yavuz, Mısır yönünde ilerlemeye devam etmiş ve Kansu Gavri'nin yerine saltanata geçen Toman Bay'ı Ridâniye'de yapılan savaşta yenerek Mısır'ı zaptetmiştir (923/1517). (Muhammed Ferid Bek el-Muhâmî Tarîhu'd-devleti'l-aliyyeti'l-osmâniyye, s. 74-75; Hammer, Büyük Osmanlı Tarihi, II, 479; 497; Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, X, 305-307; el-Fâhûri, el-Câmi fi târîhi'l-edebî'l-arabî (el-Edebu'l-kadîm) s.1025).

Yavuz'un Suriye ve Mısır tarafına yönelişinin sebebi kardeşi Ahmed'in isyanında Şah İsmail'in onun tarafını tutup himaye etmesi ve Yavuz'a karşı Memlûk Sultanı Kansu Gavri ile işbirliği yapması olmuştur. Yavuz bunun üzerine Çaldıran savaşından sonra Suriye ve Mısır üzerine yürümüş ve birer yıl arayla her iki ülkeyi de fethetmiştir. Ayrıca Dulkadir Beyliği meselesi ve Safevî devleti tehdidi Yavuz'un orta doğuya yönelişinin bir başka nedeni kabul edilmektedir.

Osmanlı idaresindeki Mısır'a beylerbeyilik statüsü verilmiştir. Yavuz Mısır'da Memlûklerin ileri gelenlerinden yararlanmak istemiş, bu yüzden Memlûk emirlerini görevlerinde bırakmıştır. Fakat yaşanan bazı huzursuzluklar üzerine Mısır'da düzenin kısa sürede sağlanamayacağını anlamış ve eski güvenlik teşkilatının ıslah edilmesi yoluna gitmiştir. Mısır'ın ilk beylerbeyiliğine Memlûk asıllı Hayır Bey'i getirmiş ve yanına güvenilir Osmanlı beyleri vermiştir. Padişah, Hayır Bey'e halka adaletli davranmasını, fesadı bitirmesini, Mısır'ın sınır ve limanlarını dış tehlikelerden korumasını ve Haremeyn erzakını düzenli şekilde göndermesini emrederek Mısır'dan ayrılmıştır. Hayır Bey, Osmanlı hâkimiyetini Memlûklere tanıtmış, bir çok Memlûk ileri gelenini yeni yönetime ısrıdarmış ve Mısır'ı ölünceye kadar (928/1522) başarılı bir şekilde yönetmiştir. (Seyyid Muhammed es-Seyyid, Osmanlı Dönemi, DİA, XXIX (29), 563).



### III. MEMLÛKLER DÖNEMİNDE MİSİR'DA BİLİMİN GELİŞTİĞİ, OSMANLILAR DÖNEMİNDE GERİLEDİĞİ İDDİASI

Bu iddiayı daha çok Hıristiyan Arap âlimleri ortaya atmıştır. Onlardan biri olan Corcî Zeydân (ö: 1914), Osmanlıların fethinden önce Mısır'ın çalkantı içinde bulunduğunu, bozgunculuğun yayıldığını, halkın endişeli ve huzursuz olduğunu, devletin gücünün ve otoritesinin zayıfladığını ileri sürmüştür, Osmanlılar Mısır'ı fethettiği dönemlerde İslâm toprakları üzerinde Araplar'ın dışında Fars, Türk ve Moğol olmak üzere üç farklı yönetici unsurun çekişme halinde olduğunu belirtmiştir. (Zeydân, Tarîhu âdâbi'l-lugati'l-arabiyye, III, 289-290).

O, Memlûkler döneminde Mısır'da bilimin, özellikle de Arap edebiyatının şu sebeplerden ötürü daha güçlü olduğu tezini ileri atmıştır.

1. Memlûk yönetiminin başkenti tüm Arap dünyasının kalbi sayılan Mısır (Kahire) idi.

2. Memlûkler Arapçayı halk dili olmasının yanı sıra devlet dili olarak da kabul etmişlerdir. O dönemde tüm resmi kayıtlar ve yazışmalar Arapça tutulmuştur.

3. İslâm dünyasının başkentinin Kahire'den İstanbul'a taşınması ve o vakitlerde nakil vasıtalarının yetersizliği Osmanlı sultanlarını Arap ülkeleri konusunda endişelendirmiş, bu da devlet adamları arasında ayrımcılığa ve yönetimde fesada yol açmıştır. Böylece zulüm artmış, idarecilerin işleri malları gasbetmek ve zavallı halk üzerinde baskı kurmak olmuştur. Öyle ki kişi sabah yatağından kalkıp evinden dışarı çıktığında nasıl bir zulüm göreceğini, ne tür bir aşağılanmaylakarşılaşacağını bilemez, sahip olduğu şeyin akşama elinde kalıp kalamayacağından emin olamaz hale gelmiştir. (Zeydân, Tarîhu âdâbi'l-lugati'l-arabiyye, III, 290-291).

Ancak Corcî Zeydân'ın bu sözlerini bir başka sayfadaki sözleri yalanlamaktadır. Şöyle ki, yukarıda da belirttiğimiz gibi o, aynı eserin bir sayfa öncesinde (s.289-290) şunlara yer vermiştir: Osmanlılar Mısır'ı fethetmeden önce orası son derece karışık, fesada uğramış, devlet yaşlanmış ve gücü yok olmaya yüz tutmuştu. Onun yerini genç bir devlet almalıydı. Bu yüzden Yavuz, Mısır ve Şam'ı (Suriye) fethetmiş, her iki bölge de Osmanlı Devleti'nin birer vilayeti/eyaleti haline gelmiştir.

Corcî Zeydân işi daha da ileri götürerek, Osmanlıların kötü yönetimi sebebiyle insanların niyetlerinin bozulduğunu zihinlerinin karıştığını, ayrıca halkın uyuşturucu ve sarhoş edici maddelere yöneldiğini, afyon tüketiminin arttığını ileri sürmüştür. Zâlimler (idareci kesim) hâkimiyetlerini sürdürebilmek için toplumun arasına tefrika sokmuş, özellikle Yahudi ve Hıristiyanlar üzerinde zâlimlerin baskısı artmış, işkencelere tabi tutulmuşlar ve



mabedlerinin inşasında zorluklarla karşılaşmışlardır. (Zeydân, Târîhu âdâbî'l-lugati'l-arabiyye III, 292).

Avrupalı Hıristiyanların bile dinlerini rahatça yaşayabilmek amacıyla kiliselerde Osmanlı yönetimine girebilmek için dualar ettiği (Akgündüz - Öztürk, Bilinmeyen Osmanlı, s.144) göz önüne alındığında asırlarca İslâm ülkelerinde Müslümanlarla birlikte yaşamış, birbirlerine komşu ve akraba olmuş gayri müslimlere Osmanlı devletinin zulüm ve haksızlık yaptığı iddiasının tamamen dini saikle ortaya atılmış bir iddia olduğu kanaatindeyiz. İslâm'da haram olan içki ve uyuşturucunun Osmanlılar döneminde arttığı iddiasının da yanlı bir iddia olduğu apaçık ortadır.

Corcî Zeydân gibi düşünenlerden biri de Şeyh Muhammed et-Tantâvî'dir. O da şu görüşlere yer vermiştir: *Bu iki bölgede (Suriye ve Mısır) Memlûk dönemi sona ermiş ve Türkler (Osmanlılar) dönemi başlamıştır. Halifelik Abbâsîlerden Osmanlılara geçmiştir, başkent Kahire yerine İstanbul olmuştur. Neticede bu bölgelerin bağımsızlıkları sona ermiş, huzursuzluklar başlamıştır. Bu durum üç asır kadar sürmüştür. Bu süreçte ne istiklâl kalmış ne hilafet, ne de istikrarlı bir düzen kurulabilmiştir. Sonunda Arap ülkelerinde Türkçe zorunlu hale getirilmiş, Arapça etkisizleştirilmiş, insanlarda bu dile karşı bir isteksizlik oluşmuş, Arapça eserlerin sayısında düşüş görülmüş, yazılan eserlerin çoğu uzun olanları kısaltmak veya şerhlere hâşiyeler yazmaktan ibaret olmuştur. İbn Mâlik ve İbn Hişâm'ın kitaplarına yazılan şerh ve hâşiyeleri hatırlatmak yeterli gelir sanırız. Bu adet Doğuya da geçmiş, İbnu'l-Hâcib'in el-Kâfiye'sine yazılanlar gibi şerhlere hâşiyeler oralarda da yazılmaya başlanmıştır. (Abdurrâhman) el-Câmi'nin (ö: 898/1492) el-Kâfiye'ye yazdığı el-Fevâidü'd-diyâiyye (Molla Câmi) onlardan biridir. İş seyrinden çıkmış artık hâşiyelere bile hâşiyeler yazılmaya başlanmıştır. Keşfu'z-zunûn ve benzeri eserlerde bunlara rastlamak mümkündür. Bütün bu yapılanlar nahiv ilminin amaçları dışında olup ibarelerde karışıklığa ve tutarsızlığa yol açmıştır. Öte yandan bu şerhler başka ilimlere ait terimlerle, sıradan gerekçelerden ötürü yapılan yorumlar ve mülahazalarla doludur. Bunlar nahve yeni başlayanlara hitap eden kitaplar değildir. (et-Tantâvî, Şeyh Muhammed, Neş'etu'n-nahv ve târîhu eşheri'n-nuhât, s.130-131).*

Ancak bazı Mısırlı edebiyatçılar ve edebiyat tarihçileri bunun tam aksini düşünmüşler ve Türklerin Arapçayla olan ilişkilerini şu sözlerle yansıtmışlardır: Türkler ilk dönemlerinde Arapçayı öğreniyorlar ve konuşuyorlardı. Bu dilde oldukça değerli eserler ortaya koymuşlar ve önemli âlimler yetiştirmişlerdir. el-Firûzâbâdî, el-Birgivî, Ebu's-Suûd, el-Fenârî, Molla Hüsrev, el-Câmî, Hocazâde, Hacı Halîfe, Taşköprüzâde, İbn Kemal Paşa onlardan bazılarıdır. Osmanlı sultanlarının bizzat kendileri Türkçeyi ve Türk edebiyatını öğrendikleri gibi Arapçayı ve Arap edebiyatını da öğrenmişlerdir. Sultan I. Ahmed gibi şiir söyleyen ve rivayet edenler bile olmuştur. Türklerle-



rin Arapça'ya verdiği önem ara vermeden Sultan II. Mahmud dönemine (1808-1839 m.) kadar sürmüştür. O dönemden itibaren Türkçe'ye öncelik vermeye başlamışlar, kurallarını belirlemişler ve adına Osmanlıca demişlerdir. (Zeyyât, Tarîhu'l-edebi'l-arabî, s. 402).

#### IV. OSMANLILAR DÖNEMİNDE MİSİR'DA BİLİM VE DÜŞÜNCE

Doğuda Moğolların, Mağrib ve İspanya'da Hıristiyanların baskılarından kaçan ilim adamlarının pek çoğu Mısır'a göç etmiştir. Diğer İslâm dünyasındaki âlimlerin bir kısmı o dönemde Mısır'ı en huzurlu ve en güvenilir yer olarak gördüklerinden buraya geliyor ve hem bilgilerini artırmak, hem de tedris faaliyetleri için çeşitli medrese ve camilerde görev alıyorlardı. Bu şartlar Mısır'ı (Kahire'yi) tıpkı fetih sonrası İstanbul'unda olduğu gibi dönemin kültür merkezi haline getirmiştir.

İbn Haldûn (ö: 805/1406), el-Kalkaşandî (ö: 821/1418), el-Makrizî (ö:845/1441), es-Sehavî (ö: 902/1498) ve es-Suyûtî (ö: 911/1505) Mısır'ın fethine yakın dönemde bilimsel faaliyetlerini bu bölgede yoğunlaştırmış olan âlimlerden bazılarıdır.

Makrizî'nin ifadesine göre kendi zamanında el-Ezher, Kur'an tilaveti, fıkıh, hadis, tefsir ve dil bilimleri öğretimi, vaaz ve zikir halkalarıyla önemli bir canlılık göstermekte idi. (Ceviz, Osmanlılar Döneminde Mısır'da Arap Edebiyatı, s. 63-64).

Her dönemin, kendi durumundan kaynaklanan bir takım ayırt edici özellikleri olmakla birlikte Osmanlı dönemindeki düşünce ve kültür hayatı Memlûkler döneminin bir devamı niteliğinde idi. Ancak hem Osmanlı döneminin ayırt edici özellikleri, hem de Memlûkler döneminden intikal eden pek çok özellikleri göz ardı eden edebiyat tarihçileri bulunmaktadır.

Sürekli duraklama ve gerileme dönemi olarak nitelendirilen Osmanlı dönemi için bazı Arap ve batılı yazarlarca ileri sürülen görüşlerden biri de fethedilen Arap ülkelerinde Arapça'nın ikinci sıraya itilerek onun yerine Türkçe'nin ön plana çıkarıldığı ve bu yüzden Arapça'nın zayıfladığı iddiasıdır. Oysa durum hiç de öyle değildir, tam aksine Osmanlı Devleti topraklarının, anadil olarak Türkçe'nin konuşulduğu Anadolu ve Rumeli topraklarında bile bilim dilinin her zaman Arapça olduğu üzerinde durulmalıdır. Türklerin kültür, edebiyat ve bilim çevrelerinde hâkim olan dil Arap ülkelere'nin fethinin başladığı XVI. yüzyıl öncesinden beri Arapça idi. Birçok Türk bilim adamı henüz Arap ülkeleri Osmanlı topraklarına katılmadan önceki dönemlerde bile bilimsel faaliyetlerini Arapça olarak sürdürdüğü bilgisi Arapların ortaya koydukları kaynak eserlerde yer almaktadır.

Osmanlı dönemi bilim literatürünün dökümüne bakıldığında şunlarla karşılaşılacaktır.



1. Osmanlı yönetimi hiçbir zaman toprakları üzerinde yaşayanlara emperyalist bir gözle bakmamıştır. Evet, devlet bürokrasisinin dili Türkçe idi, ama buna rağmen kimlik bilinci haline gelmiş bir Türklük söz konusu değildi. Ayrıca eğitim dili hiç bir zaman Türkçe olmadığı gibi fethedilen yerlerdeki bilimsel faaliyetlerde bilim ve eğitim diline asla müdahale edilmemiştir. Örneğin dönemin iki büyük üniversitesi kabul edilen el-Ezher (Mısır) ve Zeytûniye/Zeytûne (Tunus) başta olmak üzere bilim müesseselerinde eğitim dilinin Türkçe olması konusunda herhangi bir teşebbüste bulunmadıkları gibi yönetimlerine bile bir Türk tayin etmemişler, bilimsel özerkliklerine karışmamışlardır. 1800'lü yıllarda Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa bir ara eğitim dilini Türkçe yapmak istemişse de bunda başarılı olamamıştır.

2. Osmanlı devletinin kuruluş yıllarında Türkçe yazılan bilimsel kitapların toplamı bir elin parmaklarını geçmeyecek kadar az iken zaman içinde pek çok eser Türkçe telif ve tercüme edilmesine rağmen yine de ortaya konulan eserler Arapça ağırlıklı olmuştur.

3. Osmanlı devletinde Arapça bilim dili, Arap ülkelerinin fethinden itibaren olmamış; aksine devletin kuruluşundan itibaren Arapça bilim dili olarak kullanılmaya başlanmıştır. Osmanlı yönetim sistemine göre yargı, iftâ ve eğitim öğretim alanlarında görev almanın ön şartlarından biri iyi derecede Arapça bilmektir. Ayrıca dini ve hukuki bilgilerin öğretimi de Arap diliyle yapılmakta idi.

4. XV. yüzyılda Osmanlıda bilimin iki ana kaynağından biri Semerkant diğeri Mısır'dır. Bu durum pratikte Arapça'nın Türkçe'den sonra ikinci dil olmasını imkânsız kılmaktadır. XV. yüzyıldan söz edildiğine göre Arapça'nın ikinci dil olup olmadığı tartışması Arap ülkeleri için değil olsa olsa Anadolu ve Rumeli'deki Osmanlı toprakları için geçerlidir.

5. Osmanlılar döneminde tüm imparatorluk coğrafyasında sık sık bilimsel amaçlı seyahatler yapılmakta, bunun neticesinde telif faaliyetleri bundan olumlu yönde etkilenmekteydi. O dönemlerde yoğun şekilde yapılan bilimsel geziler günümüzdeki yüksek lisans ve doktora çalışmalarına benzemekteydi. Devletin hemen her yerinden âlimler bilgi ve görgülerini artırmak için İstanbul, Mısır, Suriye, Yemen ve Hicaz bölgelerine yoğun bir şekilde seyahatlerde bulunmaktaydılar. (Ceviz, Osmanlılar Döneminde Mısır'da Arap Edebiyatı, s.71-73).

Yavuz Sultan Selim'in Mısır'a girişinden Mehmet Ali Paşa'nın valiliğine kadarki sürede Mısır tarihi çeşitli sebeplerden dolayı uzun zaman yanlış değerlendirilmiştir. Özellikle bazı Mısırlı tarihçiler ve şarkiyatçılar tarafından ileri sürülen, Osmanlı hâkimiyetinin Mısır ilim ve kültür hayatını olumsuz yönde etkilediği, hatta çöküşüne sebep olduğu yönündeki iddialar te-





melsizdir ve ön yargılara dayanmaktadır. Yavuz'un, beraberinde İstanbul'a götürdüğü Mısırlı âlimlerden pek çoğu birkaç yıl içinde geri dönmüş ve iki ilim merkezi -İstanbul ve Kahire - arasındaki iletişimde önemli rol oynamışlardır. Bu bakımdan Osmanlılar dönemindeki Mısır düşünce ve kültür hayatı Memlûkler döneminin bir devamı niteliğindedir. Osmanlı hâkimiyeti altındaki Mısır kültür hayatı ile Memlûk dönemi kültür hayatı arasında belirgin bir fark yoktur. Osmanlı döneminde eğitim ve öğretim faaliyetleri daha önce olduğu gibi medreselerde devam etmiş, bu konuda özellikle el-Ezher'in önemi gittikçe artmıştır. Dini eğitim ayrıca tekke ve zaviyelerde de yürütülmüştür. Öte yandan Mısır'a gönderilen Osmanlı valileri de mesleklerine sarayda başlamış olan eğitilmiş kişiler arasından seçilmiştir. Dönemin Mısırlı tarihçileri ve yabancı ülke temsilcileri valilerin değişik meziyetlerinden hayranlıkla söz etmişlerdir. Örneğin valilerden Davud Paşa'nın büyük bir kütüphane sahibi olduğu, Câfer Paşa'nın da bir tefsir âlimi olduğu bildirilmiştir.

Osmanlı döneminde Mısır'da medreselerdeki kütüphanelerin yanısıra çok sayıda özel kütüphane de vardı. Ayrıca birçok şeyh ve âlimin evinde ilim ve edebiyat meclisleri düzenleniyordu. Abdulganî en-Nablusî (ö: 1143/1731) misafir olduğu Şeyh el-Bekrî'nin (Kutbuddîn el-Bekrî, ö: 1162/1749) evindeki meclislerde şiir okunduğunu ve ilmi konuların tartışıldığını, bu meclislere Ezher şeyhleriyle öğrencilerin yanısıra halktan da katılımların olduğunu bildirmiştir. (Hilâl Görgün, Mısır (Osmanlı Dönemi), DİA, XXIX (29), 577-578).

Maalesef bazı çevrelerce Osmanlı Devleti'nin Arapları zorla hâkimiyeti altına aldığı ve onları sömürdüğü de iddia edilmektedir. Gerçek şu ki bu iddialar ilmî olmaktan daha çok siyasîdir. Osmanlı idaresi altındaki topraklar üzerinde iktidarı ellerinde bulunduran bazı siyasi güçler yaptıkları kötü icraatları örtbas etmek için böyle bir propagandaya başvurmuşlardır. Osmanlı Devleti, Müslümanların yanısıra gayri müslimlerin bile kendi istek ve arzularıyla adaletinden ve istikrarlı yönetiminden istifade etmek için yönetimine girmeyi arzu ettikleri bir devlettir. Amerika'daki bir müzede bulunan kilise kayıt defterinde bazı Hıristiyanların, *Yâ Rab! Bize de Osmanlı hâkimiyetinin altına girmeyi nasip et ki, dinimizi huzur içinde yaşayalım* şeklinde dua ettikleri konusundaki bilgiyi daha önce paylaşmıştık. Mısırlı Muhammed Abduh da (ö: 1905) II. Abdulhamid'e yazdığı bir lâyhada (herhangi bir konuda bir görüş ve düşünce bildiren yazı) şunları söylemiştir: *İnanıyorum ki, bu zamanda imanun şartlarının birincisi Allah'a, ikincisi peygamberine inanmaktır, üçüncüsü de Osmanlı devletinin bekasına inanmaktır. Zira bu devlet yıkılırsa İslâm âlemi perişan olacak ve sahipsiz kalacaktır* (Akgündüz - Öztürk, Bilinmeyen Osmanlı, s.144). Muhammed Abduh'un bu sözü itikadi anlamda söy-



lemediği gayet açıktır. Yoksa imanın şartları bellidir ve her müslüman onlara inanmakla yükümlüdür. Bu söz, o dönemde İslâm âleminin karşı karşıya kaldığı durumu yansıtmakta ve şiddetle güçlü bir İslâm devletinin varlığına ihtiyaç duyulduğunu dile getirmektedir.

Abdullah b. Rıdvân da Târîh-i Mısır (Bâyezıd Kütp. yazma nr. 4971, vrk. 97/a – 100/a) adlı eserinde Mısırlı âlimlerin Mısır'a gelen Osmanlı elçisiyle gizlice görüştiklerini, ona Sultan Gavrî'nin şer'-i şerife muhalif tasarrufla bulunduğunu şikâyet ettiklerini ve kendilerinin Osmanlı sultanının Mısır'ı fethetmesini beklediklerini dile getirdiklerini kaydetmiştir. Suriye bölgesi de Mısır'dan farklı değildi. Abdullah b. Rıdvân ayrıca Mısır'dan yola çıkarak Şam'a gelen ve oradan da Halep'e geçen Kansu Gavrî'nin Halep girişinde çocukların, *Yüce Allah sana yardım etsin Ey Sultan Selim* çığlıklarıyla haykırıklarını duyunca şaşkına döndüğünü de kaydetmiştir.

Yavuz'un seferi öncesinde Halep'te âlimler, kadılar ve ileri gelenler toplanmışlar ve aralarında durumlarını tartışmışlardır. Neticede dört mezhebin kadısının ve şehrin ileri gelenlerinin bütün halka vekâleten bir dilekçe (arîza) yazmalarını ve Sultan Selim'e hitaben isteklerini dile getirmelerini kararlaştırmışlardır. Alınan kararlara göre halk Memlûklü zulmünden bıkmıştır. Sultan Selim, mevcut saltanata son vermek isterse Suriye halkının kendisine hoş geldiniz demeye hazır olduğunu, hatta kendisini karşılamaya Antep'e kadar gidebileceklerini bildirmiştir. Öte yandan Osmanlı kadıları da Şah İsmail'e açıkça destek vermesi sebebiyle Yavuz'un Memlûk Devletine karşı savaş ilan edebileceğine dair fetvalar vermişlerdir. (Akgündüz - Öztürk, Bilinmeyen Osmanlı, s.144-145).

Moğol istilasından sonra büyük çalkantı yaşayan Ortadoğu bölgesinde -buna Mısır da dahildir- huzurlu ve istikrarlı bir eğitimin sürdürüldüğü iddia edilemez. Zira zulümden kaçan halk değişik bölgelere göç etmiş, bazıları gittikleri yerlerde kalmış, bazıları geri dönmüştür. Mısır'da Osmanlılardan önce dört ayrı devletin hüküm sürdüğü dönemde bilimsel faaliyetlerin geliştiği, tek devletin hüküm sürdüğü dönemde -ki bu istikrarlı bir dönemdir- gerilediği iddiası temelsiz bir iddiadır. Kaldı ki Abbasi döneminin bile huzurlu bir dönem olmadığını Hannâ el-Fâhûrî şu sözlerle dile getirmiştir: *Abbâsi hilâfeti İranlılar ve Türklerin gölgesinde gücü zayıflamış, otoritesi etkisizleşmiş bir halde ve bayrağı yarıya inmiş/yarı bağımsız olarak uzun süre varlığını sürdürmüştür.* (el-Fâhûrî, el-Câmî fi târîhi'l-edebi'l-arabî (el-Edebu'l-kadîm), s.1024).

Bazı edebiyat tarihçileri de Abbâsi döneminin iki önemli aşamasından birinin Moğollar dönemi (656/1258-922/1516), diğerinin Osmanlılar dönemi (922/1516-1213/1798) olduğunu kaydetmiştir. Ancak Moğollar döneminde Abbâsi hilâfeti varlığını sembolik olarak Mısır'da sürdürmüş, Osmanlıların



Mısır'a girmesiyle halifelik Osmanlılara geçmiştir. (el-Fâhûrî, el-Câmi fi târihi'l-edebî'l-arabî (el-Edebu'l-kadîm), s.1024).

## V. OSMANLI DÖNEMİ MISIR ÂLİMLERİ

Aslında fethedildiği günden itibaren Mısır'da ilmi faaliyetler kesintiye uğramadan devam etmiştir. 1798 Fransız işgaline kadar dolaylı ya da dolaysız Mısır'da gayri müslim bir idare hüküm sürmemiştir. Bu durum İslamın ilk yılları, Emevî ve Abbâsî dönemlerinde hemen hemen bütün çalkantı ve huzursuzlukların Arabistan ve civarında yaşanmasına rağmen gerçekleşmiştir. Hatta Endülüs'deki hıristiyan işgalinden kaçan müslümanların son durakları yine Mısır olmuştur. Bu nedenle Mısır'da eğitim öğretim ortamı gayet elverişli idi. Tahsil için ayrılan öğrencilerin çoğu öğrenimini tamamladıktan sonra tekrar dönmüş ve öğrenim hayatını burada sürdürmüştür. Mısır'da başta din ve edebiyat olmak üzere diğer birçok alanda pek çok âlim yetişmiştir.

Arap dili üzerine çalışma yapanlar arasında en başta *Şifâu'l-galîl*'in müellifi Şehâbeddîn el-Hafâcî, *Tâcu'l-ârus min cevâhiri'l-kâmûs*'un müellifi Muhammed Murtaza ez-Zebîdî, *Bed'u'l-inşâ ve'l-mürâselât*'ın müellifi Mer'î b. Yûsuf el-Kermî ve *Hızânetu'l-edeb*'in müellifi Abdükâdir el-Bağdâdî sayılabilir. Bu âlimler aynı zamanda dini alanda da eserler vermişlerdir. Bunların dışında şu âlimleri sayabiliriz. Ali b. Muhammed el-Uşmûnî (ö: 929/1522), es-Sebbâğ (İbn. Kâsım el-Abbâdî ö: 994/1585), Şehâbeddîn eş-Şînevânî (ö: 1019/1610), Abdurrahmân ed-Denûşerî (ö:1025/1616), Yûsuf b. Sâlim el-Hifnî (ö: 1178/1764), Ahmed b. Receb b. Muhammed el-Bakarî (ö: 1189/1775), Yûsuf b. Saîd b. İsmâil es-Saftî (ö: 1193/1779), Hasan b. Ali el-Kafrâvî (ö:1202/1788), Muhammed b. Ali es-Sabbân (ö: 1206/1792). Onun *Hâşiyetu's-Sabbân* adıyla bilinen eseriyle ilgili olarak Şevki Dayf şunları söylemiştir. *Bu eser Osmanlıların son zamanlarına kadar nahiv konusundaki çalışmaların güçlü bir şekilde devam ettiğinin bir kanıtıdır.* (Ceviz, Osmanlılar Döneminde Mısır'da Arap Edebiyatı, s.286-290; et-Tantâvî, Neş'etu'n-nahv ve târihi eşherî'n-nuhât, s. 233-235).

Tabii bilimler alanında Dâvud-i Antâkî, Abdulkâdir b. Muhammed el-Feyyûm, Rıdvân el-Felekî, Şeyh Ramazan el-Hankî, Cemâleddîn el-Kilercî ve Hasan el-Cebertî gösterilebilir. Onlardan Dâvud-i Antâkî Kahire'de bir tıp mektebi açarak çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. (Hilâl Görgün, Mısır (Osmanlı Dönemi), DİA, XXIX (29), 577-578).

## Nahiv İlminin Durumu ve Gerekliliği

İbn. Haldûn (ö: 808/1406) Arap dilinin dört temel üzerine oturduğunu; bunların dil, gramer (nahiv-sarf), beyan ve edebiyat olduğunu bildirmiş ve



şunları eklemiştir: *Kur'ân ve hadislerden şer'î hükümler çıkarmak bu ilimleri bil-meye dayanır, bu ilimleri nakledenler Arap, naklettikleri dil de Arapça olduğu için İslâm dinini öğrenmek isteyenler bu bilgileri öğrenmek zorundadırlar. Onlar içinde gramer öne çıkmıştır. Çünkü kelime ve cümlelerin anlamları ile maksatların içerik ve dayanakları gramer sayesinde belirlenir; fâil mef'ûlden, mübteda haberden onun sayesinde ayırt edilir. Zira cümle içindeki kelimeler yapı bakımından aynı kaldığından üstlendikleri görevi ve cümlede kazandığı anlamı belirlemek sadece nahiv saye-sinde mümkün olabilmektedir. Bu nedenle nahiv ilmi dil ilminden önce gelir.*

Lugat, söz söyleyen kişinin maksadını ifade etmesidir. Bu ifade dil yardımı ile gerçekleşmektedir. Dolayısıyla dile Allah tarafından böyle bir yetenek (meleke) bahşedilmiş olup ifade biçimi toplumdan topluma değişmektedir. Cahiliye döneminde Araplar dillerini kendilerine verilen bu meleke sayesinde yanlışsız ve eksiksiz bir şekilde kullanmışlardır. Öyle ki bu hal Araplar için bir alışkanlık olmuş, çağımızda çocuklar dillerini nasıl öğreniyorlarsa, eski Araplar da biri diğerinden işitmek suretiyle dillerini o şekilde öğrenmişlerdir. İslâmiyet gelip Araplar dinlerini yaymak üzere Hicaz bölgesinden ayrılınca ve diğer topluluklarla karışınca onlardaki bu meleke zamanla kaybolmuştur. Özellikle yeni müslüman olanların bunda önemli etkisi olmuştur. Çünkü eski Araplarda işitme dildeki melekelerin temeli idi. Dilciler bu melekelerin tamamen yok olmasından ve aradan uzun zaman geçmesi sonucu insanların Kur'ân'ı ve hadisleri anlamayacak duruma gelmelerinden korktukları için eski Arapların, cümleleri kullanım şekillerinden faydalanarak Arapça'nın kurallarını belirlemişler, benzerlerini birbirleriyle karşılaştırmışlardır. Zamanla bu kuralları ayrı kitaplarda toplamışlar ve adına da nahiv demişlerdir. (İbn. Haldûn, Mukaddime (çev. Z. K. Ugan), III,173-176).

İbn. Haldûn'un bu tespiti bize kuralları olmadan bir dilin varlığını sürdüremeyeceğini, kuralları belirleyen bilim dalının da dilbilgisi (Arapçada nahiv) olduğunu haber vermektedir. Bu nedenle bir dili kullanan milletin fertlerinin -özellikle de dilcilerinin- üzerine düşen görev dillerini yaşatabilmek için onun gramerini iyi öğrenip uygulamak ve onu yanlışlardan uzak tutmaktır. Bu aynı zamanda milli bir görevdir. Bu nedenle İslâm âlimlerinin üzerinde en fazla yoğunlaştıkları ilim nahiv ilmi olmuş, bu alanda ekol adıyla farklı şehirlerde farklı görüşler ortaya çıkmış ve tartışmalar yapılmıştır.

İslamiyetin gelişinden bir süre sonra Arapların Arap olmayan topluluklarla karışması sonucu dillerinde bozulmalar ve fasih Arapçadan sapmalar görülmeye başlanmıştır. Bu değişiklikler sadece günlük konuşmalarda değil, Kur'ân'ı Kerim'in okunusunda da yaşanmaya başlanınca idareciler ve dilciler istişareler sonucunda bazı tedbirler alma yönünde girişimlerde bulunmuşlardır. Kur'ân'ın doğru okunmasını ve anlaşılmasını sağlamak amacıyla Arapçanın, İslâmiyeti yeni kabul eden topluluklarca en doğru şekilde



öğrenilmesini kolaylaştırmak için de bu dilin gramerinin ilmi usullere dayalı olarak tespiti gerekiyordu. Bu amaçla klasik dil ve edebiyat metinlerinin derlenmesi, gerekli olan gramer ve lugat çalışmaları ilk defa Arap yarımadasının kuzeydoğusunda Araplarla Arap olmayanlar arasında bir sınır konumunda olan Basra'da, ondan yaklaşık bir asır sonra da Kûfe'de başlamış ve üç asır kadar devam etmiştir.

Önceleri Basralılardan ders alarak yetişen ve II. (VIII.) asrın sonlarında ayrı bir ekol oluşturan Kûfeliler rekabet duygusunun da etkisiyle hararetle bir çalışma içine girmişlerdir. Kûfe'de Ali b. Hamza el-Kisâî ile Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ gibi iki önemli nahiv âlimi yetiştikten sonra bu iki ekol arasındaki görüş ayrılıkları daha da çoğalmış, yaşanan ihtilaflar müstakim kitaplarla konu olmuş, Arapçanın edebî mahsullerinin derlenmesinde ve kaidelelerinin oluşturulmasında önemli rol oynamıştır. Özellikle el-Kisâî ile Sîbeveyh, el-Müberraîd ile Sa'leb, er-Ruâsî ile el-Halîl arasındaki tartışmalar nahvin olgunlaşmasında oldukça etkili olmuştur.

Bu tartışmalara zaman zaman idareciler de katılmış ve izlemiştir. Kûfe'nin Abbâsî devletinin başkent Bağdat'a daha yakın olması ve halkın Hâşim oğullarına olan sempatisi sebebiyle Abbâsî hanedanı ve vezirleri daha çok onların tarafını tutmuş ve desteklemiştir.

Her iki ekolün de çalışmaları ağırlıklı olarak semâa ve kıyasa dayanmakla birlikte farklı sonuçlara ulaşılmasının bazı nedenleri vardır. Fasih Arapça'nın kaynağı olan bedevîlerin çöle yakın bir şehir olan Basra ile irtibatlı olmaları, câhiliye dönemindeki Ukâz panayırını andıran ve İslâmî dönemin en önemli panayırlarından biri olan Merbid'in Basra civarında bulunması gibi sebeplerden ötürü Basralı âlimler titizlikle seçtikleri bedevî Arapların fasih sözlerini esas alıp dile ait genel kuralları koymuşlar, bu kurallara uymayanları şâz kabul etmişler ve onları kural oluştururlarken dikkate almamışlardır. Buna karşılık Kûfe'nin dil bakımından karışık unsurlarla dolu olması sebebiyle Kûfeli âlimler semâa kaynağını seçmede aynı titizliği göstermemiş, Araplardan rivayet edilen her kullanıma itibar etmiş, şâz da olsa duydukları her sözü kaide koymada esas kabul etmişlerdir. Bu durumda Basralı dilciler duydukları rivayetlerden seçerek, Kûfeli dilciler ise duydukları her rivayete kıyas yaparak görüşlerini oluşturmuşlardır. Bu nedenle Basralılar Arapça üzerinde büyük bir hâkimiyet kurmuşlar, kendilerinden sonra gelen Arap dilcileri de onların görüşlerine itibar etmişlerdir. Bunun için baştan beri Basralıların görüşü üstün tutulmuştur. Ayrıca dil öğrenimi için Basra'dan Kûfe'ye çok az kişi gittiği halde Kûfe'den Basra'ya daha çok kişi gitmiştir. Özellikle Sîbeveyh'in el-Kitâb'ını yerinde okuyabilmek için Basra'ya çok sayıda öğrenci gelmiştir. İki şehrin âlimleri arasındaki ihtilaflar ilmi olduğu kadar siyasi idi. Zamanla hem Basra hem de Kûfe ilmî



ve siyasî birer merkez olmaktan çıkmış her iki kentin önde gelen âlimleri hilâfet merkezi Bağdat'a göç edinceye ve tartışmayı sürdüren âlimler bir bir ölünceye kadar mücadele devam etmiştir. İki ekol arasındaki tartışmalar IV./X. asırda son bulmuştur. Daha sonra Ebû'l-Kâsım ez-Zeccâcî, Ebû Ali el-Fârisî ve İbnü Cinnî gibi dilciler tarafından temsil edilen Bağdat ekolü oluşmuş ve iki ekol arasındaki tartışmalar uzlaştırıcı bir boyut kazanmıştır.

Basra ekolünün ilk temsilcileri şunlardır: Ebu'l-Esved ed-Duelî (ö: 69/688), İsa b. Ömer es-Sekafî (ö: 149/766), Ahfeş el-Ekber (ö: 177/793) ve Yûnus b. Habîb (ö: 182/798). Bunlardan sonra Arap dilinin iki büyük âlimi Halil b. Ahmed (ö: 175/791) ve öğrencisi Sîbeveyh (ö: 181/797) gelir. Onları Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Musennâ (ö: 209/824), Ahfeş el-Evsat (ö: 215/830), Ebû Zeyd el-Ensârî (ö: 215/830), el-Asmaî (ö: 216/831), Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (ö: 224/838), Ebû Osmân el-Mâzinî (249/863), el-Muberrid (ö: 285/898) ve İbn Dureyd (ö: 321/933) takip etmişlerdir.

Kûfe ekolünün önde gelen temsilcileri ise şunlardır: Ebû Câfer er-Ruâsî (ö: 187/803), Muâz el-Herrâ (ö: 187/803), Ebû Hamza el-Kisâî (ö: 189/804), Ebu'l-Hasan el-Ahmar (ö: 194/809), Ebû Zekeriyâ el-Ferrâ (ö: 207/822), el-Lihyânî (ö: 220/835), İbn Sa'dân (ö: 231/845) ve Ebu'l-Abbâs Sa'leb (ö: 291/903). (el-Hadîsî, Ebû Hayyân en-Nahvî, s.284;298; Kılıç, Basriyyûn, DİA, V, 117-118; Kûfiyyûn, DİA, XXVI (26), 345-346).

Her iki ekolün görüşlerini, ihtilaf ettikleri meseleleri ve önde gelen mensuplarını konu alan bazı eserler kaleme alınmıştır. Onlardan bazıları şunlardır: Ebû Saîd es-Sîrâfî (ö: 368/979) → Ahbâru'n-nahviyyîne'l-basriyyîn, Ebu't-Tayyib el-Lugavî (ö: 359/962) → Merâtibu'n-nahviyyîn, Ebû Bekr ez-Zübeydî (ö: 379/989) → Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn, Ebu'l-Berekât Kemâleddîn İbnü'l-Enbârî (ö: 577/1181) → Nuzhetu'l-elibbâ fî tabakâti'l-udebâ ve el-İnsâf fî mesâilî'l-hilâf beyne'n-nahviyyîne'l-basriyyîn ve'l-kûfiyyîn, Ebû Bekr el-Ukberî (ö: 616/1219) → et-Tebyîn an mezâhibi'n-nahviyyîne'l-basriyyîn ve'l-kûfiyyîn, Ebû Bekr ez-Zebîdî (ö: 802/1400) → İ'tilâfu'n-nusra fî ihtilâfi nuhâti'l-Kûfe ve'l-Basra.

Bağdat Abbâsî devletinin başkenti olduktan sonra aralarında Basra ve Kûfe'den gelenler de olmak üzere pek çok âlim buraya göç etmiştir. İki ekol arasındaki çekişme Bağdat'ta son bulmuş ve iki görüşün arasını bulan, onları birbirine mezceden Bağdat ekolü adıyla yeni bir ekol ortaya çıkmıştır. Ebû İshâk ez-Zeccâcî (ö: 311/923), İbn Durusteveyh (ö: 347/958), Ebû Saîd es-Sîrâfî (ö: 368/978), Ebû Ali el-Fârisî (ö: 377/987), Ali b. İsa er-Rummânî (ö: 384/994) ve İbn Cinnî (ö:392/1001) Basra görüşüne meyilli olan; Ebû Mûsâ el-Hâmid (ö: 305/917), Ebû Ömer ez-Zâhid (ö: 345/956) ve Ebû Bekr b. el-Enbârî (ö: 327/938) de Kûfe görüşüne meyilli olan Bağdat ekolü mensuplarıdır. (el-Hadîsî, Ebû Hayyân en-Nahvî, s.307).



## Mısır Ekolünün Ortaya Çıkışı ve Önde Gelen Temsilcileri

Moğolların Bağdat'ı istilası sonucu bu şehirde ilmi ortam bozulmuş, pek çok âlim aralarında Şam, Mısır, Mağrib ve Endülüs'ün de bulunduğu güvenli yerlere göç etmek zorunda kalmıştır. Bu göçlerin sonucunda Mısır ve Endülüs adıyla iki nahiv ekolü daha oluşmuştur. Mısır'a getirilen nahve dair ilk eser Sîbeveyh'in el-Kitâb'ı olduğundan (el-Hadîsî, Ebû Hayyân el-Endelusî, s.366) Mısırlı nahivciler daha çok Basra ekolü görüşüne meyletmişlerdir. İbn Vellâd (ö: 332/943), Ebû Câfer en-Nehhâs (ö: 338/950), Kurân-Neml adıyla bilinen Ali b. el-Hasan el-Hunâî (ö: 310/922), Muhammed b. Cafer et-Temûmî (ö: 412/1021), İbn Bâbşâz (ö: 469/1076), el-Makdisî (ö: 582/1186), İbnu'l-Hâcib (ö: 640/1242), İbn Mâlik (ö: 672/1273), Ebû Hayyân el-Endelusî (ö: 745/1344) Mısır ekolünün önde gelen temsilcilerindendir.

Önceleri Mağrib ve Endülüs'ten pek çok kişi ilim tahsili için Doğuya (Basra, Kûfe ve Bağdat) akın etmiştir. Bağdat'ın düşmesiyle bu kez Doğudan batıya akın başlamıştır. Yukarıda da belirtildiği üzere Doğudan göç eden alimlerin bir kısmı Suriye ve Mısır'da kalmış bir kısmı da Kuzey Afrika'ya, hatta Endülüs'e kadar gitmiştir. Bu bölgeye giden nahivcilerin başucu kitabı, diğer bazı nahivcilerin kitaplarıyla birlikte Sîbeveyh'in el-Kitâb'ı olmuştur. Cûdî b. Osmân (ö: 198/813), İbn Hâşim (ö: 307/919), İbn Haccâc (ö: 336/947), İbnu'l-Kûtiyye (ö: 367/977), Ebû Bekr ez-Zübeydî (ö: 379/989), İbn Sîde (ö: 458/1065), el-A'lem eş-Şentemerî (ö: 476/1083), İbn Seyyid el-Batalyevsî (ö: 521/1127), İbnu'l-Bâzîş (ö: 528/1133), İbn Madâ el-Kurtubî (ö: 592/1195), İbn Harûf (ö: 605/1208), el-Cuzûlî (ö: 607/1210) ve İbn Ufûr (ö: 663/1264) Endülüs ekolünün önde gelen temsilcilerindendir.

Mısır'da Arap dili üzerine çalışmalar -nahiv dâhil- oldukça erken dönemlerde başlamıştır. Bunda en büyük pay Ebu'l-Esved ed-Duelî'nin öğrencilerinden Abdurrahmân b. Hürmüz'e (ö: 117/735) aittir. Mısır'da o, irap hareketleriyle Kurân'daki noktalama işaretlerinin yaygınlaşmasına öncülük etmiştir. Aynı zamanda önde gelen kurrâdan biri olan Abdurrahmân b. Hürmüz kıraatı İbn Abbâs ve Ebû Hureyre'den okumuş, kendisinden de meşhur yedi kurrâdan biri olan Medine kurrası Nâfi b. Abdurrahmân b. Ebî Nuaym (ö:169/785) okumuştur. (Dayf, el-Medârisu'n-nahviyye, s.327).

Ancak gerçek anlamda Mısır'da nahvin öncülüğünü yapan, kitaplarıyla öğrenimine katkıda bulunan kişi Vellâd b. Muhammed et-Temûmî olmuştur (ö: 332/943). Aslen Basralı olan Vellâd Fustât'ta (Mısır) yetişmiş, Irak'a giderek Halil b. Ahmed'den ders okumuş, sonra beraberinde pek çok kitapla Mısır'a dönmüş ve başta nahiv ilmi olmak üzere Arapçanın diğer alanlarında birçok öğrenci yetiştirmiştir. Ebû Bekr ez-Zübeydî, Vellâd'dan önce Mısır'da nahiv adına önemli bir kaynağın bulunmadığını bildirmiştir. (ez-Zübeydî, Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn, s.213).



Vellâd, Kûfe ekolü öncülerinden olan el-Kisâî'den (ö: 189/804) nahiv ilmi tahsil eden Ebu'l-Hasan el-Eazz'ın da akranıdır. Bu durumda Vellâd Mısır'da Basra ekolünün, Ebu'l-Hasan el-Eazz da Kûfe ekolünün temsilcisi kabul edilmiştir.

İkinci tabaka olarak onları, Ahmed b. Cafer ed-Dineverî (ö: 289/901), onu da öğrencisi Muhammed b. Vellâd et-Temîmî (ö: 298/910) izlemiştir. Bu tabakanın temsilcilerinden biri de Ali b. Süleymân el-Ahfeş es-Sagîr'dir (ö: 316/928).

Osmanlı dönemine kadar Mısır bölgesinde ilmi hareketlilik sürekli gelişme göstermiş, Doğu ile (Bağdat, Basra, Kûfe) irtibat hiç kesilmemiştir. Aynı zamanda Doğudan getirilen kitaplar sayesinde telif hareketi hız kazanmıştır. Mısır'da hatta Mağrib ve Endülüs'de bir nahiv âliminin okumaya kendisini mecbur tuttuğu eser ilk zamanlarda el-Kitâb olmuştur. Daha sonraki âlimler onun aslı ile birlikte şerh ve hâşiyelerini de okumaya önem vermişlerdir. O zamanlar nahivciler arasında öyle bir algı oluşmuştu ki, el-Kitâb'ı okumayan nahivciye bu ilmi tam olarak öğrenmemiş gözüyle bakılırdı. Bu yüzden nahivciler el-Kitâb'a Kur'ân'u'n-nahv adını vermişlerdir.

Memlûkler döneminde olduğu gibi Osmanlılar döneminde de Mısır'da aralarında nahiv, dil ve edebiyatın da bulunduğu pek çok alandaki bilimsel faaliyetler ara vermeden devam etmiş, özellikle nahiv alanında bir çok şerh ve hâşiye yazılmıştır. Corcî Zeydân Osmanlı dönemini şerh ve hâşiyeler dönemi (asru's-şurûh ve'l-havâşi) olarak adlandırmış ancak o dönemde tarikatların sayısının arttığını, teliflerin düzensiz bir şekilde çoğaldığını, inşâ üslûbunun gerilediğini ve neredeyse avamcaya dönüştüğünü ileri sürmüştür. (Zeydân, Târîhu âdâbî'l-lugati'l-arabiyye, III, 291-292).

## SONUÇ

Sonuç olarak söylenecek şey şudur: Mısır İslâmiyeti kabul ettiği andan itibaren İslâm ülkeleri içinde ilim tahsili açısından en güvenilir yerlerden bir olmuştur. Bu özelliğine ek olarak, on asrı aşkın süredir tedris faaliyetini sürdüren ve başka ülkelerden sürekli öğrenci çeken el-Ezher Üniversitesi'nin misyonu da göz ardı edilmemelidir.

Mısır'ın ilmi yönden öne çıktığı alanlar genellikle din, dil ve edebiyattır. Dil alanlarından biri olan nahiv ve sarf ilimlerinin öğretimi oldukça erken dönemlerde, Ebu'l-Esved ed-Duelî'nin öğrencilerinden Abdurrahmân b. Hüzmüz'ün Mısır'a gelişiyle başlamış, İbn Mâlik ve İbn Hişâm'la doruk noktasına ulaşmıştır.

Hız. Ömer döneminde gerçekleşen fetihden (21/642) sonra burayı yöneten ve Arap kökenli olan olmayan devletler döneminde Mısır'ın ilmi hayatı





zaman zaman kesintiye uğrasa ve bazı çalkantılar yaşansa da bunlar uzun süreli olmamıştır.

Mısır aynı zamanda doğu-batı (Irak, Kuzey Afrika ve Endülüs) yolu üzerinde bulunduğundan her iki yönden yola çıkan âlimlerin çoğu burada konaklamışlardır. Daha sonra bir kısmı oraya yerleşmiş, bir kısmı da yoluna devam etmiştir. Osmanlı dönemi de dahil Mısır hiçbir zaman din, dil ve edebiyat alanlarındaki üstünlüğünü kaybetmemiştir. Günümüzde dahi tüm dünya Müslümanları Mısırlı kârielerin Kur'ân tilâvetlerini içtenlikle dinlemektedirler.



## KAYNAKÇA

- AKGÜNDÜZ, Ahmed - Öztürk, Said,  
Bilinmeyen Osmanlı, 1999, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.
- CEVİZ, Nurettin,  
Osmanlılar Döneminde Mısır'da Arap Edebiyatı (Basılmamış doktora tezi), 2002, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- DAYF, Şevkî,  
el-Medârisu'n-nahviyye, ts, Dâru'l-maârif, Kahire.
- el-FÂHÛRÎ, Hannâ,  
el-Cami fî târihi'l-edebî'l-arabî (el-Edebu'l-kadîm), 1986, Dâru'l-cil, Beyrut.
- GÖRGÜN, Hilâl,  
Mısır (Osmanlı Dönemi), 2004, DİA, XXIX (29), Ankara.
- el-HÂDÎSÎ, Hadîce,  
Ebû Hayyân en-Nahvî, 1966, Mektebetü'n-nahda, Bağdat.
- HAMMER, Baron Joseph Von,  
Büyük Osmanlı Tarihi, (çev. Mehmet Atabey), 1989, Gündoğdu Matbaası, İstanbul.
- İBNU BATTÛTA, Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed,  
Tuhfetü'n-nuzzâr fî garîbi'l-emsâr ve'l-acâibi'l-esfâr (çev. Muhammed Şerif Paşa), ts, İmaj Yayınları, İstanbul (İlk Türkçe Baskı 1907).
- İBNU HALDÛN, Ebû Zeyd Veliyyuddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed,  
Mukaddime (Çev. Z. Kadiri Ugan), 1991, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- KILIÇ, Hulûsî,  
Basriyyûn, 1992, DİA, V, İstanbul.
- Kûfiyyûn, 2002, DİA, XVI, Ankara.
- KOMİSYON, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, 1989, Çağ Yayınları, İstanbul.
- el-MUHÂMÎ, Muhammed Ferîd Bek,  
Târîhu'd-devleti'l-alıyyeti'l-usmâniyye, 1977, Dâru'l-cil, Beyrut.
- es-SEMARRÂÎ, İbrâhim,  
el-Medârisu'n-nahviyye, 1987, Dâru'l-fikr, Ammân.
- SEYYİD, Muhammed es-Seyyid,  
Osmanlı Dönemi, 2004, DİA, XXIX (29) Ankara.
- es-SÎRÂFÎ, Ebû Saîd,  
Ahbârü'n-nahviyyîne'l-basriyyîn, 1985, Dâru'l-ı'tsâm, Kahire.
- et-TANTÂVÎ, eş-Şeyh Muhammed,  
Neş'etü'n-nahv ve târihi eşheri'n-nuhât, 1954, Matbaatu vâdi'l-mulûk, Mısır.
- ZEYDAN, Corci,  
Tarihu âdabi'l-lugati'l-arabiyye, ts, Dâru'l-hilâl, Kahire.
- ZEYYÂT, Ahmed Hasan,  
Târîhu'l-edebî'l-arabî, ts, Mektebetü nahdat-ı Mısır, Kahire.
- ez-ZÛBEYDÎ, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen,  
Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn, 1984, Dâru'l-maârif, Kahire.